

IZ ZGODOVINE BISTRE

KATICA KOBE

V prijaznem koticu Ljubljanskega barja ob vznožju Logaške planote leži Bistra. Ljubkost in prešernost ji dajejo izvirki prav tako imenovane rečice, ki je sveža in čista, polna rib in tako bogata vode, da že takoj ob izvirih žene žago in mline pa celo elektrarno. Po kratkem toku se izliva v Ljubljano. Že Valvasor jo omenja in pravi, da je poleti mrzla ko led in tako močna, da nosi čolne. Za okolico meni, da je bogata gozdov, ki se vlečejo tja v Turčijo. Še danes te spremljajo gozdovi na desni strani, če greš po cesti z Vrhnike skozi Bistro proti Borovnici. Na levi strani pa se širi ravnina Ljubljanskega barja.

Bistra je svojo kulturno, politično, gospodarsko in družbeno vlogo trikrat menjala: bila je kartuzija (1260—1782), graščina (1826—1945) in muzej (1953—).

Skoraj vsi viri imajo za ustanovitelja kartuzije Bistre koroškega vojvodo Ulrika iz rodu Spanheimov, leto 1260 pa kot ustanovno leto. Tu pride v poštev listina Ulrika, datirana s 1. novembrom 1260, ki je bila kot ustanovna listina večkrat potrjena in prepisana. Ohranjena nam je tudi v originalu in v poznejših prepisih. Žal pa je nimamo v domačem slovenskem arhivu. Nekateri zgodovinarji so postali pozorni na privilegij Aleksandra IV., ki je že v začetku 1257. leta potrdil posestva in dane privilegije samostanu, podeljene že od njegovih prednikov. Teh nekaj let ne pomeni veliko, zanimivo pa je, da nekatere listine samostanskega arhiva iz prve polovice XIV. stoletja postavljajo ustanovitev samostana v pontifikacijsko dobo prednikov Aleksandra IV. Tudi Valvasor v svojem delu *Die Ehre des Herzogthums Krain* postavlja ustanovitev v čas okoli 1255. Meni, da je začetnik samostana Bernard Koroški, Ulrikov oče. V letu 1257 je že morala obstajati cerkev, kajti samostan je že nosil naziv »Domus beate Marie«. Vse to nam zgovorno priča, da so se menihi naselili v deželi najkasneje v času papeža Inocenca in za vlade Bernarda Spanheimskega. Tudi Ulrik Koroški omenja v svoji ustanovni listini iz 1. novembra 1260, da je bila očetova dolgo negovana želja podpreti samostan. Bernard sicer ni bil izrecno papeški, pač pa goreče pobožen mož. Za kurijo so bile samostanske ustanovitve zaželeni in tako je papeška stranka v njem našla pravega človeka. Kljub temu pa je bil dvakrat izobčen in nad njegovim posestvom izrečen interdikt: prvič v letu 1220, ko je prišel v

spor zaradi patronatske pravice z oglejskim vojvodom Bertoldom, in drugič v letu 1252, ko je prišel v spor s freisinško škofijo zaradi kranjskih posestev. Čeprav sedemdesetletni starček dolgo ni popustil, ga je misel na bližnjo smrt le prisilila, da se je spokoril. Da pa bi bil njegov greh izbrisan že na tem svetu, je modri starec brž napravil dobro gesto z velikimi darili kartuziji.

Etimološko so zelo zanimiva imena kartuzije, ki jih je ta dobivala v teku svoje zgodovine. V glavnem ločimo tri imena, ki so nastala popolnoma neodvisno drugo od drugega: Frounz (Freudnic), kar pomeni v slovenščini Borovnica; Vallis iocosa (latinsko), čemur ustreza v nemščini Freudenthal in sedanje ime Bistra. V ustanovni listini iz leta 1260 nosi ustanova naslov »Vallis iocunda in Vrounitz«. Latinsko Vrounitz je enako slovenski Borovnici in nemškemu Franzdorfu. Beseda Vrounitz se v listinah najde v najrazličnejših inačicah: Frounz, Frounc, Vreuntze, Vraeuntz, Vrewnicz, Vreunicz, Freuw-nitz, Vronitz, Fronitz, Vroenitz, Vrāncz, Vrāntz, Freutz, Frāntz, Fraenezk; akvilejske in papeške listine navajajo: Frowe, Vrenycz, Vrenic, Wrenicz, Vernic; italijanske pa Vrauniz, apud Vraniciam, Franec. V listini vojvode Leopolda iz 1377 prvič najdemo vrnjeni -d- Freudnicz, iz tega pa so pozneje nastale najrazličnejše inačice. Istrske listine XV. stol. uporabljajo »monasterium Bistre apud Vernic« ali »monasterium Vistra, situm in Raunica (Rawnicza)«. Ime Freudenthal, kar pomeni v latinskem prevodu »Vallis iocunda« ali »iocosa«, najdemo prvič v listini, datirani z 29. julijem 1650. Odslej je to ime redno v rabi, razen v enem primeru.

Kartuzijanski red je kot red cistercijancev nastal v XI. stoletju s svojimi strogimi pravili in z velikim odporom proti bogastvu in razkošju. Naj je bil namen še tako dober in čeprav so kartuzijani s ponosom poudarjali, da njihov red ni doživel reform, dejstvo je, da se je kartuzijanski samostan v Bistri razrasel v začetku sicer skromnega, pozneje po mogočnega zemljiškega gospoda z vsemi srednjeveškimi fevdalnimi značilnostmi.

Od kod je prišla prva meniška kolonija, ni znano. Verjetno iz Žiž. Menihi so se nastanili v Borovnici, od koder so nadzirali gradnjo samostana. Gmotno je bil samostan precej šibak. Ki sreči je prišel Ulrik Koroški v spor z oglejskim patriarhom. Bil je izobčen, in ker to ni nič pomagalo, je papež Aleksander IV. izrekel nad njegovo deželo interdikt. Šele

1261 je vojvoda popustil. Nato pa se je kot njegov oče zavzel za mlado samostansko ustanovo, ji povečal posestva in s tem zagotovil njen obstoj. Potrdil ji je tudi meje imunitetnega področja, in sicer samo na severni strani. Nekaj let kasneje je red ponovno določil meje. Te nam niso znane. V letu 1264 je generalni kapitel znova poslal vizitatorje iz province »Alemania«, kateri je pripadala tudi Kranjska, in ti so utrdili in znatno razširili samostansko območje. Mejna črta je tekla ob bregu Ljubljaniče mimo Podpeči med Ljubljano in Vrhniko in vasi Kamnika v smeri do današnje Rakitne, od tu proti zahodu do Cerknice in nato naravnost proti severozahodu k mejni črti, ki loči področje oglejskega patriarha od ozemlja koroškega vojvode do verjetno Logatca (Logach), nato nad Borovnico in do Tunjice, severozahodno od Vrhnike do združitve z izhodiščno točko. Te mejne črte niso smeli menihi prekoračiti razen v izjemnih primerih: potovanje h generalnemu kapitlu ali popotovanje zaradi kakšne duhovne posvetitve. Obstoj samostana je bil resnično zagotovljen z Ulrikovo listino iz leta 1260. Samostan je z njo dobil 114 kmetij, dovolj da je mogel uspevati. Tem kmetijam pa je kasneje priključil še posestva v vasi Topol, v letu 1262 prostor za hišo v Ljubljani s podložnikom Markom Adrianom, zagotovil samostanu davčno svobodo in

svobodno sodstvo, mitninsko in carinsko svobodo. Leta 1265 mu je poklonil še osem kmetij v Tunjici (Teuniz) pri Vrhniki, nekaj let kasneje pa je odredil, da se iz njegovih vinskih goric v Volčji vasi dodelijo samostanu vsakoletno štiri vedra vina.

Vojvoda Ulrik je 1269 umrl in samostan ga je označil v nekrologu kot svojega ustanovitelja in dobrotnika, saj je njegovo premoženje znatno pomnožil z darovi. Z Ulrikovo smrtjo pa kartuzija ni ostala brez dobrotnikov. Markvard iz Iga ji je 1274 poklonil svoje njive pri Št. Vidu na Vipavskem. Sam samostan pa si je pridobil posestva v Hrušici pri Vipavi, ki jih je pozneje močno pomnožil. V XIV. stoletju si je priključil nekaj posestev in goric v Istri, ki mu jih je poklonil 1307 Guarnerius de Ziglago. Johannes Blaionus, notar iz Kopra, je v letu 1313 stopil v samostan in svoja posestva predal le-temu. Z nakupi še drugih posestev, vrtov, travnikov, oljčnih in vinskih nasadov se je tu izoblikoval pomemben posestni kompleks, ki je bil baje dan v upravljanje posebnemu prokuratorju. Že 1317 je samostan imel svoj dvor v Ljubljani, kasneje imenovan »Bistrski dvor«. Prior Wilhelm je 1319 kupil dvor v Kopru. Tu je tudi neka gospa v oporoki zapustila samostanu solarne s štirinajstimi jamami. Goriški grof Albrecht ga je 1286 osvobodil mitninskih in carinskih dajatev ob gornjem toku reke Save, toda samo za uvoz gospodinjanskega blaga. Grof Majnhard Tirolski je v času obiska v Ljubljani ta privilegij potrdil. S tem je bilo kartuziji omogočeno uporabljati vodno pot po Savi.

Ni čudno, da so bila samostanska posestva tako raztresena. Ključno ni pripomogla samo okoliščina, da se je morala kartuzija zadovoljiti s posestvi tam, kjer so ji bila dana, marveč je sama iz več razlogov stremela po tako urejenem posestvu. Ne samo elementarne nesreče, ki so zadele samostansko posest v nekem kraju, temveč tudi neprestane vojne in spori so zahtevali razkropljeno zemljiško posest.

Kartuzija je bila v neprestani borbi s soslednimi velikaši, ki so si prilasčali njena posestva. Tako si je neka plemenita Crechle nasilno prisvojila nekatera bistrska posestva in šele s posredovanjem oglejskega patriarha, ki je ukazal kranjskemu arhidiaconu prisiliti plemkinjo k izročitvi posestva, se je ta stvar uredila. Nekako v istem času so spodje Tolminski, Vipavski in Loški oropali samostanska posestva in odgnali živino. Pri Cerknici so si zopet drugi vitezi prilastili bistrsko posest. Provincialna sinoda jih je izobčila in patriarh Rajmond della Torre je

Velika začetnica S iz bistrskega rokopisa »De civitate Dei« (1347)

ukazal župnikom Cerknice, Loža in Iga, da to razglase.

Velika nadloga so bile dajatve. Stoletja so se samostani upirali dajatvam papeškemu legatu. Kartuzijanski red je dosegel pri kuriji oprostitev tega bremena, razen če bi bilo od papeža izrecno zapovedano. Toda ta samostanski privilegij je skušal posvetni kler, kjer koli je bilo mogoče, obiti. Celo oglejski patriarh z arhidiakonom Kranjske in Savinje ga je kršil. Leta 1305 je papeški legat Neapoleo vzel v zaščito kartuzije Žiče, Jurkloster in Bistri, tri kartuzije »Slavoniens«, in patriarhu kakor arhidiakonom ukazal, da spoštujejo kartuzijanske privilegije. Tudi za papeževe potrebe so od samostanov pobirali dajatve (subsidiu caritativum).

Dajatve svetnim in cerkvenim velikašem so bile splošno zlo časa. Glavna ovira pri razcvetu kartuzije pa je bilo redovno pravilo samo; to je točno določalo, koliko sme samostan imeti, da ne bi bila v nevarnosti redovna skromnost. Toda strogi očetje so kmalu sprevideli, da tako ne bo moči živeti. Polagoma so začeli sprejemati denar od zadušnic. Patriarh Ottobonus je v neki listini iz leta 1313 podelil kartuzijam Žiče, Jurkloster in Bistri privilegij, da so v svojih škofijah pobirali od laikov desetino in denar od zadušnic. Izvzete so bile patriarhove škofije. Te pravice jim je potrdil baselski koncil 1435. Zlato jamo za pobiranje desetine so predstavljale fare. Ludvik della Torre, oglejski patriarh (1359—1365), je Bistri priključil cerkniško faro. Spor, ki je zaradi tega nastal, je rešil papež Bonifacij IX. v dobro kartuziji, kar je tudi kranjski glavar, celjski grof Herman I., v letu 1396 potrdil. Poznejše potrditve tega privilegija pričajo o težavah, ki jih je imel samostan s priključitvijo.

Ena izmed plemiških rodbin, ki so bile posebno naklonjene samostanu, so bili Celjani. Obdarovali so ustanovo z bogatimi posestvi in privilegiji. Kartuzijo je Herman I. leta 1372 osvobodil mitnin pri Postojni. Grof Herman II. ji je podelil sodni privilegij, po katerem bi se samo v kočljivih primerih zagovarjali pred njim v Celju. Istočasno je samostanu odstopil oskrbnništvo nad dvema kmetijama v Suhadolah. Friderik Celjski in Veronika Deseniška pa sta samostanski cerkvi podarila mašna oblačila in kelih ter jo denarno podprla. Dala sta tudi zgraditi tri celice in tri stranske kore z lepimi oltarji. Kot dobrotnika omenjajo listine tudi pičenskega škofa Gregorja, ki je na svoja stara leta vstopil v red; v Bistri je bil tudi pokopan, svoje premoženje pa je zapustil ustanovi. Ljubljanski sodnik Henrik Stautheimer

in njegov brat sta darovala Bistri več kmetij na Gorenjskem. Henrik je po smrti svoje žene oblekel meniško kuto.

Druga plemiška rodbina, mogočni Auerpergi, katerih posestva so na vzhodu mejila na samostanska, mu je bila vedno sovražna. Spori, v katerih so avstrijski vojvode stali ob strani ustanovi, so začasno prenehali v letu 1433.

Svoj višek je kartuzija dosegla v XIV. stoletju. Velika posestva so se raztezala po vsej Kranjski, na Gorenjskem, Istri, Vipavskem, največ pa seveda v neposredni okolici, južno od reke Ljubljanice do Cerknice. Imela je tudi svojo hišo v Kranju, Ljubljani in Kopru, priključili so ji cerkniško faro. Bila je osvobodjena večine mitnin, pobirala je desetino, denar od zadušnic ter imela pravico sodstva. V tem stoletju pa je samostan dvakrat pogorel. Valvasor je o tem zapisal: V letu 1382 se je kartuzija — Vesela dolina — spremenila v Solzno dolino. Požara sta prizadela stavbo. Pogorela je samostanska knjižnica, tako da so nam iz te dobe ohranjeni le redki knjižni spomeniki. Po redovnem pravilu so se morali menihi, ki so znali pisati in brati, tudi kulturno spopolnjevati. Izbrali so si lažji posel — prepisovanje. Ohranjen nam je čudovito okrašen rokopis Avguštinovega dela »De civitate dei«, ki ga je prepisal in okrasil menih Nikolaj 1347, v času priorja Hermana. Danes ga hrani skupaj z drugimi lepo okrašenimi bistrskimi rokopisi Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani. V tej

Sirena iz bistrskega rokopisa 3 v Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani

zlati dobi Bistre je bil spisan tekst za prvi znani *anniversarium* (Stiftung eines Anniversariums in Freudenthal — aniverzarij = letna maša v spomin ustanovitelja aniverzarija). Pisan je bil v dobi avstrijskega vojvode Albrehta. Tudi drugi je iz zadnjih let XIV. stoletja (1391); posvečen je bil celjskemu grofu Hermanu I. v zahvalo za njegovo naklonjenost.

Naslednja stoletja so prinašala kartuziji zgolj udarce. Poskus, da se obnovijo in ozdravijo razmere v XVII. stoletju, pri katerem ima prior Brentius največje zasluge, je odgodil za stoletje in pol dokončati propad. Jožef II. je samostan 1. januarja 1782 razpustil.

Prvo in splošno zlo so bili turški napadi. Bistre same niso napadli, oropali pa so njena posestva pri Cerknici, na Vipavskem in Gorenjskem; podložne kmete so odvedli v sužnost. Zapuščene kmetije in vinske gorice na Vipavskem ni imel kdo obdelovati. Zoper Turke je cesar potreboval denar ter 1526 ukazal cerkvam oddati vse dragocenosti. Bistra se je morala posloviti od svojih zlatih monštranc, kelihov in zlatih ter srebrnih križev. Zaradi denarne stiske je moral samostan dati v zakup velike koprške solarne.

Oltar sv. Jožefa pri Preserju z bistrskim grbom na vrhu (1659)

Turkom se je pridružila reformacija, ki samostanskega življenja ni samo materialno prizadela, temveč tudi duhovno skalila. Takrat je stal na čelu kartuzije prior Gregor (1552—1564), ki je bil vnet Trubarjev pristaš, podpiral je njegovo književno dejavnost in bil tesno povezan z vsemi ljubljanskimi protestanti. Bistrski akti ga omenjajo kot zapravljalca: zapravljal je veliko goric v Pasji vasi pri Kopru, nekatera posestva pri Bistri je dal v dedni zakup za neznatno ceno in sami deželni stanovi so v času njegove uprave zasegli nekaj zemljišč in dva podložna kmeta zaradi neplačanih davkov. Končno je bil razrešen službe in je stopil odkrito na stran slovenskih protestantov. Tudi njegovemu nasledniku Vojvodiću, Hrvatcu po rodu, nekateri viri očitajo preveliko politično dejavnost.

Visek krize je nastopil v času priprav za ustanovitev goriške škofije. Posebno so se za to zavzemali Habsburžani, da bi tako svoja območja odtegnili oglejski cerkveni oblasti. Glavne dohodke za dotacijo bi moral dati bistrski samostan. Škof Tavčar je dobil nalogo poročati o bistrskih posestvih in dohodkih. Ko je zaradi tega potoval v Gorico, se je mimogrede ustavil v Bistri. Prior ga ni hotel sprejeti in zahteval je od njega pooblastila redovnih pristojnikov za dovoljeno ocenitev samostanskega premoženja. Kartuzijani so za to svojo upornost dobro plačali. Priorja so odgnali, sama ustanova je prišla v vladne roke, upravljal pa jo je Janez Hofmann, mogočen posestnik in gostilničar na Vrhniki, ki je bil naklonjen luterancem. Dve leti je Hofmann samovoljno razpolagal z bistrskim gospostvom. Del nabranega denarja in pridelkov je izročil na povelje nadvojvode Karla kranjskemu vicedomu za potrebe idrijskega rudnika. Novi upravnik Bistre, ljubljanski stolni dekan Sebastijan Samujen, je v škofijski palači v Trstu podal poročilo in kmalu potem je bil opravljen v Bistri komisijski ogled. Po njem se je samostansko premoženje cenilo na 1200 goldinarjev. Dr. Josip Gruden je v Carnioli pod naslovom Verske in gospodarske razmere bistrskega samostana v reformacijski dobi podrobno opisal dohodke v gotovini (census-dača in locatio-najemnina) in naturalijah (desetina, letne dače-census annus in dajatve za domače gospodinjstvo). Prav tako so navedeni izdatki v obliki davkov, deželnih naklad, plač svojim uslužbencem, stroškov za popravila in prevoz.

Ti dohodki so bili premajhni za nameravano dotacijo. Medtem je nadvojvoda Karel umrl, začasno vlado pa je prevzel Ernest

namesto mladoletnega Ferdinanda. Ta ni hotel začeti nobenih važnejših del in tako je bila Bistra za nekaj časa rešena. Število njenih redovnikov se je povečalo z menihi iz Pleterja in Jurkloštra, ki jih je moral red izprazniti.

Zdaj se je začelo govoriti o pripravah za ustanovitev jezuitskega reda. Bistri je spet trda predla. Škof Tavčar se je za ustanovitev posebno zavzemal. Za dotacijo naj bi služila Bistra, ki se je po cennitvi izkazala premajhna za potrebe pri ustanovitvi goriške škofije, bila pa bi že zaradi primerne oddaljenosti in plovnosti Ljubljane najbolj primerna za jezuitsko namero. Nadvojvoda Ferdinand se je zavzel za Tavčarjev predlog. Kartuzijani pod priorjem Jobštom so se pritožili v Rim; ob strani jim je stal španski poslanik. Pogajanja so se končala tako, da so jezuiti dobili Pleterje z vsem premoženjem. Bistra je bila rešena.

Nastopila je doba bistrske renesance. Velike zasluge za to si je pridobil prior Avguštin Brentius (1597—1621), ki ga bistrski nekrolog imenuje obnovitelja Bistre — reedificator totius domus. Bil je vroč nasprotnik reformatorjev. S Tomažem Hrenom, ljubljanskim škofom, sta se dobro razumela. Hren je dal v Bistri zgraditi zase in za svoje naslednike udobno in lepo celico. Graški nuncij Salvaga, ki je obiskal Bisto, je v pismu, poslanem z Vrhnike 31. oktobra 1607, poročal, da je Bistra napravila nanj zelo prijeten vtis, da je zopet nastopilo mirno življenje, ki sta ga skalili reformacija in protireformacija. Priorju Brentiusu je nadvojvoda Ferdinand kot zvestemu pomagaču Tomaža Hrena pri protireformacijskem gibanju potrdil privilegije, osvobodil samostan mitnin in carin na Beneškem, ukazal 1618 ponovno vključitev cerkniške fare h kartuziji, ki je bila še istega leta izvršena. Prior Avguštin je preuredil v Ljubljani kapelo sv. Klementa in Fridolina v čast Brunu, ustanovitelju reda, in Hugu, sodobniku grenobelskega škofa, ki naj bi služila izključno samostanskim bratom. Kakor se je ta prior zavzel za versko obnovo, si je njegov naslednik Ciriani prizadeval obnoviti gmotno blagostanje kartuzije. Izhajal je iz baronske družine, oče mu je bil palatin in ljubljanski mestni svetnik. Njegovi bratje so velik del očetove dediščine odstopili samostanu. Ciriani je z nakupi pomnožil samostanska posestva v okolici Vipave. Pridobil si je tudi

cesarjevo naklonjenost, ko ga je spremljal v Gorico. Cesar Leopold je 12. avgusta 1660 potrdil vse samostanske privilegije. Priorja Ciriania je doletelo tudi dostojanstvo prelata, ki se je lahko dedovalo. Postal je tudi cesarjev svetnik. Pridobil si je pravico postavljati v cerkniški fari vikarja. Leta 1662 je pridobil dobro utrjen grad Loško pri Cerknici. Dal je tudi tamkaj zgraditi cerkev sv. Lenarta, od koder je vodila pot k cerkniškemu trgu, imenovana »prelatova pot«. Danes nas na grad spominjajo samo poraščene razvaline in ime. Red ga je imenoval za vizitatorja province »Alemania« in v tej službi je ostal 30 let. Njegovo delo je tudi nekrolog, ki ga hrani Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani. V nasprotju s svojim prednikom, ki se je tesno povezal z ljubljansko škofijo, je ta skušal obnoviti diocezanske pravice oglejskega patriarha, kar pa mu ni uspelo. Ko je 1690 nastal spor zaradi arhidiaconatov v Kranju, je bilo bistrsko področje s cerkniško faro in njej podrejenimi vikariati povzdignjeno v samostojen arhidiaconat »Bistra«, prelat Hugo pa za njegovega prvega arhidiakona. L. 1682 je samostan kupil od kneza Eggenberga za 900 goldinarjev ribiške pravice v Cerkniškem jezeru in vseh njegovih pritokih. Pridobil si je tudi posestva v Rakitni, Vipavi in Planini. V prvi polovici XVIII. stoletja je posebno zaslužen prior Jakob Klopfer (1720—1743). Določen je bil za generalnega vizitatorja za Gornjo Nemčijo in Poljsko. Samostansko posestvo je umno in dokončno uredil ter napravil tako imenovani glavni urbarij; z njim so se nam ohranile mnoge listine, katerih originali so se razgubili. Ker je prepoved cesarja Karla VI. glede uvažanja soli z beneškega ozemlja zajela tudi bistrske solarne v Kopru, je kupil nove pri Trstu (1724).

Osmi in poslednji prelat je bil Bruno Ortner, po rodu Tirolec. Njegova zasluga je, da se je precej zemlje v okolici samostana pri Verdu, v Dolu, Prevaljah in Pakem osušilo. Za te uspehe je dobil priznanje cesarice Marije Terezije.

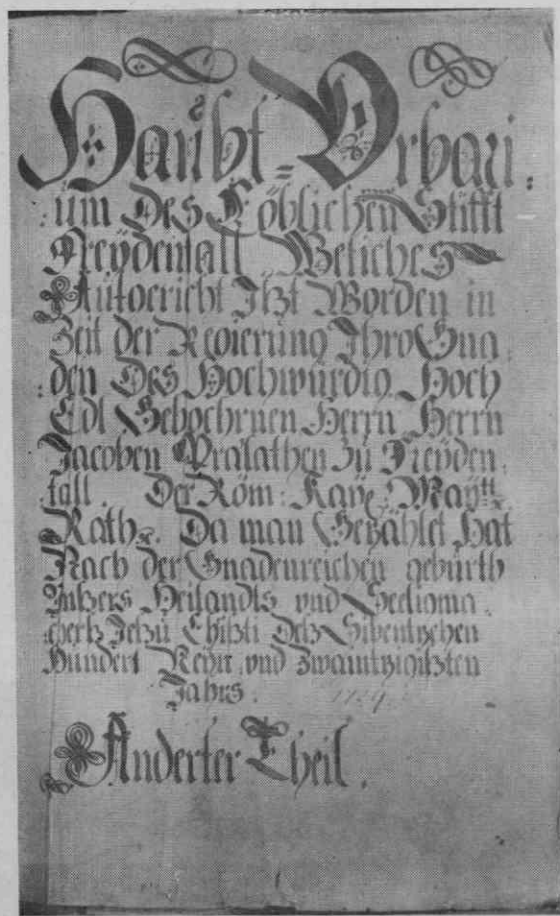

Valvasor nam poroča, da je v letu 1670 nastal močan potres, ki je prizadel Bistvo. Ravno sto let po potresu je izbruhnil v kartuziji požar, ki je upepelil večino samostanskega poslopja (1773). Komaj da si je opomogel, je Jožef II. z odlokom z 29. januarja 1782 kartuzijo Bistvo razpusil. Ob razpustu je bilo v samostanu poleg priorja in dveh bratov štirinajst redovnih duhovnikov, ki so se po nekaj mesecih razkropili po deželi. Vsak je dobil odpravnino 100 gld. S seboj so si smeli vzeti posteljo in druge osebne stvari. Določena jim je bila pokojnina v znesku 300 gld. letno. Redovnik Jakob Krasovec se je nastanil v Adlešičih v Beli Krajini, Anton Jugovič, po rodu Tržičan, je bil mojster samostanskim novincem in prelatov vikarij. Ob razpustu se je uprl Jožefovim uradnikom. S silo so ga izgnali. Kot župnik je služboval v Preski, kjer je umrl 1807, star 63 let. Tomaž Drnovšek je zadnja leta služboval v romanski cerkvi sv. Lucija v Skarčeni; tu je umrl 1803. Pavel Kalmar se je nekaj časa klatil po bistrski okolici in živel

kot puščavnik v gozdu nad Bistvo. Smrtno bolan je prišel v samostan, kjer je tudi umrl. Pokopali so ga na samostanskem pokopališču. Filip Pugelj se je preselil v Novo mesto; tu je tudi umrl v oseminšestdesetem letu. Prelat Bruno Ortner se je odločil za Črni vrh nad Polhovim Gradcem. Še v samostanu se je naučil rezbarske obrti. Postal je odličen rezbar. Ohranila so se nam nekatera njegova dela: miza z gravirano podobo bistrskega samostana (TMS), mašni predali, ki so že precej strohnili (Črni vrh nad Polhovim Gradcem), lepo rezbana in okrašena spovednica z narisano mrtvaško glavo in napisom Memento mori! je dobro ohranjena (župnišče Črni vrh nad Polhovim Gradcem), velika ura za cerkev, ki so jo Nemci med vojno odnesli; zlat kelih, ki ga je dobil v darilo od staršev z napisom ob spodnjem robu podstavka, je še popolnoma ohranjen in se še danes uporablja pri mašnih obredih (župnišče Črni vrh nad Polhovim Gradcem). Drugi redovniki pa, ki so bili po rodu Nemci, so se baje vrnili v svojo domovino; trije so vstopili v servitski red.

Da je v XVI. in XVII. stoletju kartuzija stremela po resnični obnovi, kar ji je tudi v precejšnji meri uspelo, pričajo do današnjih dni ohranjeni spomeniki. Če obiščeš bistrske okoliške vasi, povsod najdeš samostanske kašče. Tu so zbirali vaščani, bistrski podložniki, svoje dajatve. Svojevseba je kašča na Dolu, ki nosi na kamnitem okenskem okviru letnico 1659. Tudi njena notranjost se ni veliko spremenila. Bogata je meric, mernikov, predalov in kljuk. Na Pokojišču nad Borovnico najdemo isto letnico na kamniti plošči, ki je vzdana na fasadno stran hiše, ki stoji na mestu nekdanje »Colnerije«. Na plošči je vklesan tudi bistrski grb in napis: Wolff Gangus Markovitsch D:R:I:R:I:U: D:C:P:E:A:S:P:C:S:M:C: Pri hiši se po domače pravi pri »Colnerju«. Domačini te poduče, da to ime izvira iz samostanskih časov. Tu je stala bistrska mitnica in kašča. Sem so tlačanski kmetje prinašali dajatve — colengo. O hiši (mitnici) ni več sledu, kašča pa še stoji, toda precej predelana. Zanimivo je, da domačini pravijo Vidmarjevi domačiji na Padežu nad Borovnico pri »Kaščarju«.

Tudi na cerkvenem področju se čuti obnova. Zgradili so cerkev sv. Jožefa; na stranskem portalu je vklesana letnica 1659. Oltar je lesen in nosi na vrhu bistrski grb s črko F v sredi, kar pomeni Freudenthal. Za tabernaklom je napis: sVb hVgone VaLLIs IoCosae praeLato VICarlo Vero MarCo rVstIa sanCto Iosepho CessIt. Iz velikih črk razberemo letnico 1687. Druga cerkev iz tega ob-

Glavni bistrski urbar iz l. 1729 v Drž. arhivu Slovenije v Ljubljani

dobja je Žalostna gora, sezidana 1729. Pozornost zbuja svečniki v obilici orlovih krempljev. Faber (Franc Kovač), osebni zdravnik Karla VI., rojen 26. dec. 1667, doma iz Spodnje Brezovice-Ponikve, je za njeno gradnjo veliko prispeval. Viri nam poročajo, koliko jeze in besa je stresel na prebrisane kartuzijane, ki so denar porabili za druge stvari. Cerkev pri Sv. Ani pa je precej zanemarjena in počasi razpada. Izročilo pravi, da je bila samostanska cerkev ena najlepših v deželi. O prvotni arhitekturi nimamo poročila. Popolnoma jo je uničil požar 1463. Novo cerkev je v letu 1483 posvetil ljubljanski škof Sigismund. Ta je bila v naslednjih stoletjih večkrat popravljena. Valvasor pravi o njej, da je nepravilna, starokopitna, zidana s staro preprostostjo. Požar, ki je izbruhnil v letu 1773, je bil vzrok prezidav na fasadni strani cerkve. Po Marjanu Maroltu je bila cerkev baje triladijska gotška stavba, tlakovana z belim, rdečim in črnim marmorjem. V njej je bilo sedem deloma lesenih, deloma marmornatih oltarjev, na glavnem oltarju pa je stal velik slonokoščen križ. Cerkev so v letu 1808 podrli in za obredne potrebe je odselej služila samostanska kapela, posvečena sv. Jožefu. To je leta 1497 blagoslovil pičenski škof. Požar v letu 1773 ni niti njej prizanesel. Obnovljena po tem požaru se nam je ohranila do danes. Krasijo jo pilastri z bogatimi korintskimi kapiteli in bogato profiliranimi gredami. Strop je razdeljen v medaljone, okrašene z ornamentiko v štuku. V medaljonih so freske, ki predstavljajo dogodke iz življenja sv. Jožefa. Nastale so v drugi polovici XVIII. stoletja pod močnim Metzingerjevim vplivom (Cebelj). Danes služi kapela kot razstaveni prostor. Tu je prikazana bistrska preteklost.

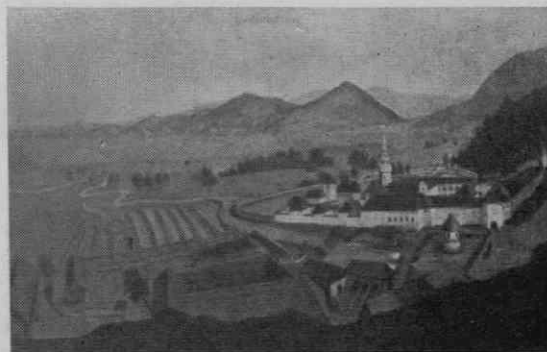
Samostan je bil razpuščen z odlokom Jožefa II. Vladna komisija in prior Bruno Ortner sta opravila inventuro, ki nam nudi jasno sliko stanja. V samostanu je bilo trinajst meniških celic: sedem enojnih in šest dvojnih. Prior je imel tri sobe. Sredi tako imenovane fosterije je bila kapela sv. Jožefa s prizidanimi desetimi sobami. V prvem nadstropju je bilo stanovanje sodnika (dve sobi) in arhiv. V samostanski knjižnici je bilo 3428 knjig, v prelaturi pa še 594 v latinščini in nemščini. Od te dragocene zbirke si je najvažnejše izbrala dvorna knjižnica na Dunaju; drugo pa je prevzela ljubljanska Licejska knjižnica, sedanja Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani, in sicer 769 del v 1153 zvezkih. Lepo in bogato samostansko cerkev je spopolnjevala v zakristiji umetno izdelana oprava iz hrastovega lesa. Samo-

stansko premoženje so ocenili v celoti na 201.441 gold.; od tega je znašala nepremičnina 137.081 goldinarjev: Bistra 71.441 goldinarjev, grad Loško 15.625 goldinarjev in hiša v Ljubljani 800 goldinarjev. Vse to premoženje je prišlo v roke uradnikov verskega sklada, ki so ga ustanovili v okviru državne uprave za verske namene: za vzdrževanje škofij, semenišč, za ustanavljanje novih župnij in za podporo — pokojnino bivšim redovnikom.

Ti uradniki so razpolagali tudi z bistrskimi posestvi. Kmalu so bile razprodane vinske gorice v Vipavi. Samostanske celice so podrli, poslopje rušili in ga prezidavali. Cerkev je imela še nekaj časa svojega duhovnika. Ko pa je bilo premajhno zanimanje bližnjih srenj, so lokalijo opustili, 1805. leta je vrhniški dekan cerkev razsvetil in 1808 so jo podrli. Oltarje in drugo cerkveno opremo so oddali okoliškim cerkvam. Glavni in stranski oltar sta v Rakitni. Bistrski zvon je na Črnem vrhu nad Polhovim Gradcem. Graščino Loško je kupil neki privatnik. Ljubljanski dvorec, ki si ga je samostan pridobil v XIII. stoletju, posestva na Bregu, ki si jih je večal z nakupi in darovi, cerkvico pri dvoru, ki jo je dal posvetiti ljubljanski sodnik Stautheimer in ki so jo v letu 1606 na novo prezidali, so po ukinitvi samostana v letu 1793 prodali baronu Žigi Zoisu. Ta je dal najprej podreti cerkvico, potem še dvorec; njegova hiša, ki si jo je sezidal pozneje in ki stoji še danes, je zgrajena deloma na tem prostoru.

Po odhodu Francozov in po vrnitvi avstrijske oblasti je bila nekaj časa v Bistri okrajna gosposka in sodnijska za občine Vrhniko, Polhov Gradec in Borovnico. Vsi uradniki so stanovali v gradu. Bili so dobri delavci, saj jih je pohvalilo postojnsko glavarstvo.

Leta 1826 je kupil graščino Franc Gallé iz Kranja. V Ljubljani se je uveljavil kot spreten trgovec in tovarnar. Bil je vnet fran-

Bistra v prvi polovici XVIII. stoletja

kofil, mestni svetnik in član francosko-ilirske »Lože prijateljev rimskega kralja in Napoleona«, bil je zelo prizadeven pri ustanovitvi Kazinskega društva (1810 ustanovljeno) in se uvrstil med ustanovitelje Kranjske hranilnice v Ljubljani. Dolgo vrsto let je bil njen ravnatelj, pozneje pa predsednik. Postal je tudi glavni delničar družbe, ki jo je ustanovil njegov prijatelj Fidelis Terpinec v letu 1842 in ki je v naslednjih letih zgradila papirnico v Vevčah ter tovarno strojil in barvil na Fužinah. V družbo sta stopila tudi oba Galletova sinova in vsi trije so bili njeni člani do 1870, ko je papirnica prešla v roke avstrijskih podjetnikov (družba Leykam).

Franc Galle je dal Bistri podobo prave graščine, ko je odstranil še zadnje sestavine kartuzije: pokopališče je spremenil v cvetlični vrt, kjer je nasadil razna eksotična drevesa. H graščini je spadal zemljiški kompleks v obsegu 1200 oralov; morda še malo več. Tudi pravico do ribolova si je graščina obdržala, in sicer: v Borovniščici, Bistri, Lubiji, Tunjici in Ljubljani od vrhniškega mostu navzgor. Pozneje se je ta pravica spremenila tako, da je imela graščina pravico ribariti v Tunjici, Lubiji, Bistri in Ljubljani od izvira do Kamnika.

Franc Gallé je v letu 1845 odstopil graščino svojemu sinu Antonu. Temu se je rodilo osem otrok; prvi je bil Viktor, rojen v letu 1844. Antonu ni bila naklonjena dolga življenjska doba, umrl je v triinštiridesetem letu. Ženi Frančiški je zapustil vrsto mladoletnih otrok. V oporoki je zapustil glavni dedni delež najstarejšemu sinu Viktorju. Varuštvo je prevzel očetov brat Karel, bogat mož: imel je med drugim hišo v Ljubljani in tako imenovani »Tiergarten«, ki ga je prodal deželi, kjer so potem zgradili deželno umobolnico. Bil je tudi solastnik papirnice v Vevčah.

Bistra — Tehniški muzej Slovenije

Po Antonovi smrti je bila graščina brez vsakršnega dolga in v depozitnem fondu je bilo vloženih 200.000 goldinarjev. Bila je v dobrem stanju; imela je tudi štiri žage in mlin. Gozdovi so bili lepo zaraščeni, pod velikanskimi jelkami je bila kar tema.

21. decembra 1868 je postal Viktor star 24 let in po takratem zakonu polnoleten. Stric Karel, njegov varuh, ga je povabil v Ljubljano in ga pri advokatu dr. Schreyju pregovoril, da mu je odstopil graščino z vsem premoženjem v nepreklicno last proti odškodnini 80.000 goldinarjev in izplačilu materinega, sestrinih in bratovih deležev. Ko je Karel Gallé nastopil kot bistrski graščak, so se pravi dediči razkropili po tujini. Karel je v gradu veliko prezidal. Imel je štiri sinove in eno hčer. Po smrti 1. maja 1890 mu je sledil sin Franc, ki je bil v Bistri 42 let. Imel je lepo zbirko slik. V sedemdesetem letu ga je zalotila smrt in kot glavnega dediča je imenoval sina Bruna. Tega se domačini še dobro spominjajo. Imel je tudi lovsko hišo na Pokojišču, kamor je s svojo družino hodil na počitnice. Bil je velik nemčur; pri njem je dobil službo samo tisti, ki je dobro obvladal nemščino. Po osvoboditvi leta 1945 je pobegnil in graščina je postala splošno ljudsko premoženje. Danes nas spominja na graščinsko obdobje bistrske zgodovine park s cvetličnjakom, lepa soba, opremljena s pohištvom, ki je okrašeno z lovskimi trofejami, in glinasto pečjo, v katero so vdeleni različni lovski motivi.

Rojstvo muzeja je povezano z začetkom delovanja novo ustanovljenega Gozdarskega in lesnega inštituta LRS 1947. Ta je potreboval prostore za nameščanje zbirk, ki naj bi ponazarjale razvoj posameznih gospodarskih panog, produkcijske procese od surovin do končnih izdelkov, različne naprave in stroje. V ta namen je dobil ustrezne prostore v gradu Bistra. Pri tem pa ni ostalo. Prerasel je ozek okvir zgolj inštitutske študijske zbirke in se vključil v sestav Tehniškega muzeja Slovenije, ki je bil odprt za javnost v oktobru 1953.

Muzejski prostori so v pritličju, prvem nadstropju in izven muzejske stavbe. V pritličju so zlasti elektrotehniške zbirke: prvi generatorji in hišna elektrarna iz 1911. leta. V prvem nadstropju pa so oddelki za gozdarstvo, les in lovstvo. Prvi oddelek ponazarja način urejanja gozdov, organizacijski razvoj gozdarstva, gojenje in varstvo gozdov, transport in hudourničarstvo. Pomemben je Resslov kotiček o njegovem delovanju na Slovenskem. Lesni oddelek vsebuje dendrološko zbirko, prikaz slovenske kolar-

ske obrti, pletarstvo, žagarstvo ter mehanično in kemično predelavo lesa. Ne gre pozabiti izčrpnega prikaza suhe robe. V lovskem oddelku je predločen tako razvoj lovstva in orožja kakor tudi živali same. Podobno oddelka zaokrožuje lepo urejena soba divjadi. Grajska kapela je dala ustrezen arhitektonski okvir stalni razstavi zgodovine Bistre. Na Bistri se urejuje hidroelektrarna kot muzejski eksponat. Sredi razpenjenih izvirkov Bistre stoji žaga samica na vreteno kot spomenik našega žagarstva. Ta potok bo kmalu poganjal mehove starodavne kovačnice. Lansko pomlad je bil za javnost odprt restavrirani renesančni stražni stolp, ki je nekdaj služil v obrambo proti Turkom, danes pa nudi obiskovalcu prelep razgled po dolini Ljubljanskega barja. Srmo v gozd nati rebri nad stolpom so nameščene lovske preže kot ponazoritev tovrstne dejavnosti. Sliko gozdarskega okoliša dopolnjuje skrbno zgrajena gozdarska koča z vso svojo notranjo pestrostjo.

OPOMBE

Viri: 1. Franz Schumi: Urkunden und Regestenbuch des Herzogthums Krain, Ljubljana, 1882, zv. 2, 187—191, 211—213, 222, 235, 236, 237, 238, 273, 279, 294, 295, 310. — 2. Božo Otorepec: Gradivo za zgodovino Ljubljane v srednjem veku, Ljubljana, 1956, zv. I, št. 6, zv. II, št. 6, 82, 91, zv. III, št. 33, 43, 44. — 3. J. V. Valvasor: Die Ehre des Herzogthums Krain, Rudolfswerth, 1877, 1. Band, II, str. 209, 253, 257, IV, 633, 641, 685, 2. Band, V, 258, VIII, 732, IX, 17, 3. Band, X, 216, 217, 235, 252—288, 387, XI, 141, 143, 313, 325, 331, 313, 578, 676. — 4. Bistrski rokopisi v Narodni in univerzitetni knjižnici (rokopisni oddelek) v Ljubljani: št. 2, 20, 25, 33, 41, 44, 46, 50, 69, 142, 147; obdelal Milko Kos: Srednjeveški rokopisi v Sloveniji, Ljubljana, 1931. — 5. Stift-Buch der Kirchen st. Josephi Filial auf Presser Anno 1731, župnišče v Preserju pri Ljubljani. — 6. Stift-Buch der Kirchen st. Floriani Filial auf Presser Anno 1731, župnišče v Pre-

serju pri Ljubljani. — 7. Urbarium der Kierchen st. Margareta zu Franzdorf Anno 1758, župnišče v Borovnici. — 8. Urbarium der Kierchen st. Joannis zu Sabotschevo den Gottes-haus Freudenthall gehörige fillial Kierchen Anno 1758, župnišče v Borovnici. — 9. Urbarium za vas Pako iz leta 1717, župnišče v Borovnici. — 10. Bistrska urbarja iz leta 1729 in 1659, Državni arhiv Slov. v Ljubljani. — 11. Adelsberger Kreis; Rectificirte Dom. Acten von N. 1—4: Stifts Freudenthal nach der in Anno 1764 bewilligten Abänderung zu Inner Krain, DAS v Ljubljani. — 12. Franc Peter, prior samostana v Bistri: zapuščinski inventar, fascikel 14 lit. 14, št. 1, DAS v Lj. — 13. Ecclesiasticum: Klöster pod F, fasc. 59, DAS v Lj. — 14. Rubrica ecclesiastica, lit. F, num. 2, Vol. 3, Freudenthal, Acta de Anni 1783, 1784, DAS v Lj.

Literatura: Vladimir Milkowicz: Die Klöster in Krain, Wien, 1889, str. 112—141. — Marjan Marolt: Umetnostni spomeniki Slovenije, Vrhnika; Ljubljana, 1929; Bistra, Bivši kartuzijanski samostan, str. 85—96. — Močilnik, izd. dijaški krožek »Vrhnika«, 1940, leto 1, št. 1; Stanko Skvarča: Bistra, Nekaj beležk iz zgodovine nekdanjega samostana, str. 7—14 (nadalljevanje ni izšlo). — Josip Gruden: Verske in gospodarske razmere bistrskega samostana v reformacijski dobi, Carniola 1910, str. 89—97. — Josip Gruden: Zgodovina slovenskega naroda, Celovec, 1910, str. 412, 673, 681, 682. — Venec cerkvenih bratovščin, dr. Fr. Ušeničnik, Ljubljana 1897, str. 8—9, Jože Benkovič: Bruno Ortner. — Venec cerkvenih bratovščin, dr. Fr. Ušeničnik, Ljubljana, 1899, str. 147—151, Jože Benkovič: Sv. Bruno in kartuzijanski red. — Kartuzijani na Slovenskem — Ob osemstoletnici naselitve 1160—1960, Ljubljana, 1960. — Peter Hitzinger: Das Karthäuserstift Freudental, Klun, Archiv für die Landesgeschichte des Herzogthums Krain, 1852, str. 120—140. — Julius Wallner: Wirtschaftliche Verhältnisse und Hausordnung der Karthäuse Freudental in Jahre 1659, Mittheilungen des Musealvereines für Krain, V. Jg., 1892, str. 83—99. — Glasnik srca Jezusovega, 1936, št. 4, Naši kartuzijani ob 850-letnici reda, str. 74—88. — V. Steska: Usoda cerkva na Kranjskem v jožefinski dobi, Carniola 1911, str. 153. — Ant. Jellouschek, Freudenthal, MHV, 1854, str. 19. — Inventar. — J. Glonar: Slike o nekdanji kartuziji Bistri, ZUZ, V, 3, str. 120.

